

Niemiecka lingwistyka dyskursu

WALDEMAR CZACHUR

(Warszawa)

Celem niniejszego tekstu jest omówienie niemieckich badań w zakresie lingwistyki dyskursu. Analizę dyskursu uznać można w niemieckojęzycznych badaniach lingwistycznych za zadomowioną, choć nie ma ona długiej tradycji jak na przykład we Francji (Grzmil-Tylutki 2007) czy w badaniach anglosaskich (van Dijk 2001, Duszak 1998, 2008).

1. Tło historyczne

Badania nad dyskursem w niemieckiej przestrzeni naukowej mają swoje źródła w wielu różnych tradycjach refleksji nad komunikacją. Jedną z nich jest dobrze rozwinięta w Niemczech lingwistyka tekstu, choć bez większej recepcji poza granicami Niemiec. Drugą stanowią zróżnicowane metodologicznie badania nad komunikacją społeczną w latach 60. i 70. XX wieku. Trudno dziś jednoznacznie nazwać i oddzielić od siebie różne warsztaty teoretyczno-metodologiczne, które zdominowały badania nad komunikacją społeczną. Za dwa główne uznać można analizę konwersacji (*Konversationsanalyse*, *Dialogforschung*, *Dialoganalyse*), która swe inspiracje czerpała przede wszystkim z etnometodologicznych prac Garfinkela (1967) i koncentrowała się szczególnie na sekwencyjnej strukturze dialogu oraz analizie rozmowy (*Gesprächsanalyse*), a także zakotwiczoną w teorii aktów mowy J.L. Austina (1962) i J.R. Serale'a (1971) pragmalingwistykę, która za cel stawiała sobie opis przebiegu autentycznych rozmów oraz rekonstrukcję wzorców rozmowy (Grucza 2005, Bilut-Homplewicz 1998).

Skąd wzięło się pojęcie dyskursu w niemieckich badaniach nad komunikacją społeczną? Wydaje się, że źródeł adaptacji pojęcia dyskurs do lingwistycznych rozważań nad komunikacją jest kilka. Zaliczyć można do nich następujące zjawiska:

- badania nad dialogiem, w których stosowano wymiennie terminy *konwersacja*, *rozmowa*, *dialog* oraz *dyskurs*. (por. w tradycji anglosaskiej *dyskurs* jako ‘tekst w kontekście’ lub jako ‘zinstytucjonalizowana forma komunikacji’);
- tekstologiczne badania nad intertekstualnością w poszczególnych obszarach użycia językowego, czyli dyskursach;
- lingwistyczne badania nad semantyką historyczną, skierowane na kwestię świadomości epok historycznych i koncentrujące się na relacjach język-poznanie-rzeczywistość (warunki konstytuowania się znaczenia i wiedzy w kontekście społecznych doświadczeń komunikacyjnych, czyli dyskursów);
- recepcja myśli Michela Foucaulta oraz Jürgena Habermasa w niemieckich pracach socjologicznych i politologicznych.

We współczesnych lingwistycznych niemieckich badaniach nad dyskursem dominują dwa podejścia: krytyczne i epistemologiczne. Oba czerpią inspiracje przede wszystkim z myśli francuskiego filozofa Michela Foucaulta.

2. Krytyczna analiza dyskursu

Krytyczna analiza dyskursu (KAD) definiuje dyskurs jako formę społecznych praktyk komunikacyjnych, która nie tylko odzwierciedla społeczne relacje we wspólnocie kulturowej, ale przede wszystkim je tworzy i organizuje. Dyskurs jest zatem podstawowym czynnikiem i warunkiem tworzenia życia społecznego. Duszak i Fairclough (2008) piszą, że dyskurs ma siłę sprawczą w społecznym życiu. KAD wychodzi z założenia, że na dyskurs składają się teksty mówione i pisane oraz teksty multimedialne, które są ze sobą splecione dyskursywnymi odniesieniami, czyli powiązane tematycznie.

Celem KAD jest analiza relacji zachodzących między zastosowanymi środkami językowymi i konkretnymi działaniami dyskursywnymi oraz relacji między dyskursywnymi praktykami a rzeczywistością polityczną, społeczną, kulturową. Ponieważ dyskurs w KAD jest ważnym elementem relacji władzy, to zadaniem KAD jest obnażenie istoty władzy wykreowanej w dyskursie i poprzez dyskurs w społeczeństwie. KAD jest dlatego krytyczna, ponieważ jej celem jest zmiana. Van Dijk pisze: „Przedstawiciele krytycznej analizy dyskursu nie tylko obserwują związki między komunikacją i strukturami społecznymi, ale też starają się być rzecznikami zmian. Robią to zaś w poczuciu solidarności z tymi, którzy takich zmian potrzebują” (van Dijk 2001: 33). Krytyczność KAD przejawia się zatem

w tym, że badacz, próbując obnażyć istotę władzy, która jest niesprawiedliwa, odrzuca aksjologiczną neutralność prowadzonych przez siebie analiz.

W Niemczech KAD uformowana została przede wszystkim przez grupę badaczy zgromadzonych wokół prof. Siegfrieda Jägera w Duisburskim Instytucie Badań nad Językiem i Społeczeństwem (Duisburger Institut für Sprach- und Sozialforschung). W książce *Kritische Diskursanalyse. Eine Einführung (Krytyczna Analiza Dyskursu. Wprowadzenie)* opiera on swoje rozważania przede wszystkim na badaniach z zakresu socjolingwistyki i socjologii jakościowej, teorii działania Leontjewa i recepcji myśli Foucaulta w pracach Jürgena Linka. Tekst definiowany jest przez Jägera jako językowe zdarzenie, jako wynik procesów mentalnych, które interpretować należy jedynie w szerszym kontekście społecznym, dlatego też stanowią one część składową dyskursów.

W Polsce KAD wśród językoznawców jest mało znana i popularna, dlatego też warto wskazać tutaj na antologię prac z zakresu KAD przetłumaczonych na język polski i wydanych przez Annę Duszak i Normana Fairclougha *Krytyczna Analiza Dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*. Znacznie częściej sięgają po instrumenty analityczne KAD socjologowie i politologowie (Jabłońska 2009). Ciekawym podręcznikiem do KAD jest praca Małgorzaty Lisowskiej-Magdziarz *Analiza tekstu w dyskursie medialnym*.

3. Epistemologiczna analiza dyskursu – lingwistyka dyskursu

Epistemologiczne podejście do analizy dyskursu bierze swoje początki w pracy Dietricha Busse *Semantyka historyczna (Historische Semantik)* z roku 1987 i pracach Fritza Hermanna. Obaj autorzy w analizach z zakresu historii języka dostrzegali możliwość badań „historii świadomości” czy też „historii mentalności”. Zajmując się wpływem kontekstu na zmianę znaczenia poszczególnych „słów kluczowych” i „pojęć”, optowali za pojęciem semantyka dyskursu. Celem tak pojętej semantyki historycznej czy też semantyki dyskursu jest „ukazanie mechanizmów konstytuowania się wiedzy a przez to i rzeczywistości poprzez analizę językowych wyrażań kodujących społeczne (polityczne i historyczne) doświadczenia” (Busse 1987: 297)¹.

---

1 Historische Semantik [...] [hat zum Ziel] der mit der Erforschung des sprachlichen Ausdrucks gesellschaftlicher (politischer und historischer) Erfahrung die Freilegung der Mechanismen von Wissens- und damit Wirklichkeitskonstitution [...]. (Busse 1987: 297).

Podobny sposób analizy semantycznej stworzyli naukowcy z Düsseldorfu skupieni wokół Georga Stötzela. Chodzi tutaj przede wszystkim o Matthiasa Junga, Karin Böke i Martina Wengelera, Thomasa Niehra, Alexandra Ziemę. Badacze owi przejmują koncepcję dyskursu od Michela Foucaulta, zwracając uwagę przede wszystkim na to, że w społeczeństwie w poszczególnych epokach kształtowały się specyficzne formacje wiedzy i struktury myślowe. W dyskursie widziano zatem warunki do możliwości tworzenia się pewnych systemów wiedzy, które pewne wypowiedzi wykluczają a inne włączają. I tak Martin Wengeler zajmował się analizą toposów jako linii argumentacyjnych w dyskursie migracyjnym w Niemczech, Karin Böke badała metafory w dyskursie politycznym, Matthias Jung analizował dyskurs o energii atomowej, Thomas Niemer dyskurs publiczny w Niemczech, Alexander Ziem dyskurs o inwestorach finansowych.

Istotny dla rozważań dyskursologicznych okazał się artykuł Dietricha Busse i Wolfganga Teuberta *Czy dyskurs jest przedmiotem badań lingwistyki (Ist Diskurs sprachwissenschaftliches Objekt?)* z roku 1994, w którym dyskurs na płaszczyźnie analitycznej zdefiniowany został jako „wirtualne korpusy tekstów” (virtuelle Textkorpora), cechujące się merytoryczną spójnością. Do dyskursu należą według autorów teksty, które:

- podejmują jeden temat oraz są ze sobą semantycznie i funkcjonalnie powiązane;
- stanowią konstelację, którą można określić i ograniczyć według kryteriów takich jak ramy czasowe i społeczne, obszar działania, wycinek społeczeństwa, zakres komunikacyjny itd.;
- zawierają eksplicytne lub implicytne (wynikające z semantyki tekstu lub z kontekstu) odniesienia do innych tekstów (tzw. relacje intertekstualne).

Jest to dzisiaj jedna z najczęściej cytowanych definicji dyskursu, ponieważ umożliwia ona połączenie różnych teorii dyskursu z założeniami lingwistyki korpusowej (*Korpuslinguistik*).

Największy wpływ na rozwój lingwistyki dyskursu w niemieckiej przestrzeni naukowej miały prace zbiorowe pod redakcją Ingo Warnkego. W publikacji pod tytułem *Lingwistyka dyskursu według Foucaulta. Teorie i przedmioty (Diskurslinguistik nach Foucault. Theorie und Gegenstände)* z 2007 roku oraz w tomie *Metody lingwistyki dyskursu. Językoznawcze analizy płaszczyzny transtekstualnej (Methoden der Diskurslinguistik. Sprachwissenschaftliche Zugänge zur transtextuellen Ebene)*, który wydany został w 2008 we współpracy z Jürgenem Spitzmüllerem, zawarte są dyskusje na temat celów, możliwości i ograniczeń, metod i metodologii lingwistyki dyskursu.

Lingwistyka dyskursu odwołuje się czterech metodycznych zasad Michela Foucaulta (2002):

- zasady odwrócenia – nie szukać źródła dyskursów, lecz cięć i rozrzedzeń;
- zasady nieciągłości – dostrzegać różnorodność, nieciągłość (przerwy, brak powiązań między epokami, przedmiotami), przecinanie się i wykluczanie etc;
- zasady swoistości – nie sprowadzać dyskursów do gry znaczeń, lecz traktować jako praktykę narzucaną rzeczom;
- zasady zewnętrżności – nie podążać do ukrytego jądra dyskursu, lecz jego zewnętrznych warunków (s. 37-39).

Dyskurs jest zatem transtekstualną strukturą tworzoną za pomocą intertekstualnych relacji charakteryzującą się tematyczno-funkcjonalną koherencją. Możemy mu przypisać cztery cechy: językowość, zdarzeniowość, wiedzę i władzę. Ponieważ dyskurs jest formą użycia języka, to na płaszczyźnie realizacji przybiera postać konkretnych działań językowych, mających na celu wytwarzanie i profilowanie wiedzy w społeczeństwie. Analizując dyskurs, skłaniamy się więc w kierunku epistemologicznej funkcji języka. W tym sensie lingwistyczna analiza dyskursu jest blisko związana z semantyką, ponieważ stawia sobie za cel rekonstrukcję relevantnej dla rozumienia rzeczywistości i porozumiewania się wiedzy w społeczeństwie. Dyskurs jest istotną częścią społecznych praktyk formujących wiedzę. Dlatego ważną kwestią jest działanie językowe podmiotu, który używa tekstów, kontekstualizując swoją wiedzę. Podejście to nie różni od tego, które przedstawiła Witosz (2009). Znaczenie, a więc treść tekstu ujawnia się dopiero w konkretnym dyskursie, jest ono poniekąd negocjowane w dyskursie. Każdy tekst ma znamiona dyskursu, co oznacza, że konstytutywną cechą tekstów jest ich dyskursywność.

Warto za Warnkem (2009) zwrócić uwagę na fakt, iż „w przypadku lingwistyki dyskursu istnieje dysproporcja pomiędzy jej teoretycznymi podwalinami a metodologicznymi założeniami. Przejawia się ona przede wszystkim w braku jednolitej podstawy metodycznej” (Warnke 2009: 124). Warnke/Spitzmüller (2009) zaproponowali praktyczny model wielopoziomowej lingwistycznej analizy dyskursu DIMEAN. Wydzielają płaszczyznę intertekstualną, płaszczyznę działań dyskursywnych i płaszczyznę transtekstualną. Jak piszą autorzy: „Wielopłaszczyznowość owego modelu każdorazowo umożliwia w ramach konkretnej analizy wybór istotnych ze względu na cel danego badania aspektów opisywanego przedmiotu przy równoczesnym nazwaniu tego, co nie jest aktualnym obiektem zainteresowania” (Warnke/Spitzmüller 2009: 125).

Rację przyznać należy Witosz, która pisze, „że różnicy (bo taka zachodzi bezspornie) między lingwistyką tekstu a badaniami dyskursu należy poszukiwać nie

tylę w samej koncepcji obiektu badań, co w postawie i preferencjach badawczych” (Witosz 2009: 77). Widać to na przykładzie zaprezentowanej wyżej lingwistyki dyskursu, którą określa się jako epistemologiczną tylko wtedy, jeśli to nie analiza poszczególnych gatunków tekstu i innych struktur językowych jest w centrum uwagi, a przede wszystkim analiza wiedzy. W drugim przypadku mamy do czynienia z tekstologicznym podejściem do analizy dyskursu.

4. Otwarte pytania i wyzwania

Ważne wydaje się postawienie pytań, które wymagają odpowiedzi. Kierowane są one zarówno do polonistów jak i germanistów. Chodzi m.in. o zagadnienia:

- Relacja dyskurs a gatunek tekstu. Tekst jest realizacją gatunku tekstu, definiowanego jako „całościowy wzorzec komunikacji językowej [...], który powstał w społeczności językowej w miarę rozwoju historyczno-społecznych jako reakcja na potrzebę komunikacji” (Brinker 2001: 129). Gatunki mają charakter normatywny i ułatwiają komunikację, dając nadawcy i odbiorcy stałe ramy odniesień do tworzenia i odbierania tekstów. Ponieważ na dyskurs składają się konkretne teksty, to wnioskować można, że i gatunki tekstu noszą znamię dyskursu i odwrotnie, dyskurs determinuje specyfikę (gramatyczną, pragmatyczną, stylistyczną) konkretnego gatunku tekstu. W badaniach nad dyskursem w Niemczech kwestia ta nie jest problematyzowana w takim stopniu jak w Polsce (zob. prace Duszak 1998, Witosz 2005, 2009, Wojtak 2004).

- Definiując dyskurs jako korpus tekstów należy być świadomym, że posłuży on analizie, mającej na celu uchwycenie intersubiektywnych i kolektywnych cech badanego obiektu. Ponieważ to badacz decyduje o tym, które teksty wejdą w skład korpusu, a więc analizowanego dyskursu, istnieje niebezpieczeństwo, że jego wybór podyktowany jest oczekiwanymi rezultatami analizy (tezami, celami). Istotne wydaje się zatem, aby w pracach dyskursologicznych świadomie i transparentnie opisywać proces tworzenia korpusu i w ten sposób eksplikować jego relację do całościowego dyskursu. Zarówno przy tworzeniu korpusu, jak i przy jego analizie istotne są trzy kryteria: obiektywność/uogólnienie, niezawodność (reliabilność) i ważność (walidiabilność) (zob. prace Anusiewicz/Dąbrowska/Fleischer 2000, Busch 2007).

- Opisywanie czy krytykowanie dyskursu. Dwie postawy badawcze, które są punktem sporu między obiema szkołami. KAD pyta, czy lingwistyka dyskursu nie obnażająca istoty władzy może być oparta na założeniach Foucault, a lingwistyka

dyskursu pyta, czy w badaniach językoznawczych można wartościować. Chodzi tutaj o dwie perspektywy definiowania nauki: *nauka jako deskrypcja* oraz *nauka jako krytyka*.

Badania nad dyskursem w Niemczech mają przede wszystkim charakter teoretyczny (metodologia badań) oraz empiryczny (analiza konkretnych dyskursów). Nie zajmują się one zaś relacją pomiędzy dyskursem i innymi kategoriami takimi jak gatunek tekstu czy kultura. Dyskurs traktowany jest jako kategoria wyższa od tekstu, mówi się o hierarchii kategorii: morfem, słowo, zdanie, tekst i dyskurs. Wynika to przede wszystkim z jeszcze stosunkowo krótkiego okresu badań dyskursologicznych w językoznawstwie, które bez większej teoretyczno-metodologicznej debaty zaczęto intensyfikować, by móc wyjaśnić specyfikę medialnie uwarunkowanej komunikacji społecznej.

Literatura

- Anusiewicz J., Dąbrowska A., Fleischer M., 2000, *Językowy obraz świata i kultura. Projekt koncepcji badawczej*. – *Językowy obraz świata i kultura* (Język a Kultura, t. 13), red. A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, s. 11-44.
- Austina J.L., 1962, *Zur Theorie der Sprechakte*, Stuttgart.
- Bilut-Homplewicz Z., 1998, *Zur Dialogtypologie in der Erzählung aus textlinguistischer Sicht*, Rzeszów.
- Brinker K., 2001, *Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in die Grundbegriffe und Methoden*, Berlin.
- Busch A., 2007, *Der Diskurs: ein linguistischer Proteus und seine Erfassung – Methodologie und empirische Gütekriterien für die sprachwissenschaftliche Erfassung von Diskursen und ihrer lexikalischen Inventare*. – *Diskurslinguistik nach Foucault. Theorie und Gegenstände*, ed., I.H. Warnke, Berlin–New York, s. 141–163.
- Busse D., 1987, *Historische Semantik*, Stuttgart.
- Busse D., Teubert W., 1994, *Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt? Zur Methodenfrage der historischen Semantik*. – *Begriffsgeschichte und Diskursgeschichte. Methodenfragen und Forschungsergebnisse der historischen Semantik*, eds. D. Busse, F. Hermanns, W. Teubert, Opladen, s. 10–28.
- Dijk van T.A., 2001, *Badania nad dyskursem – Dyskurs jako struktura i proces*, red. T.A. van Dijk, przekł. G. Grochowski, Warszawa, s. 9–44.
- Dijk van T. A., 2001, *Dyskurs jako struktura i proces*, przekł. G. Grochowski, Warszawa.
- Duszak A., 1998, *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Warszawa.
- Duszak A., Fairclough N., 2008, *Krytyczna Analiza Dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, Kraków.

- Foucault M., 1977, *Archeologia wiedzy*, przekł. A. Siemek, *Słowem wstępnym* opatrzył J. Topolski, Warszawa.
- Foucault M., 2002, *Porządek dyskursu. Wykład inauguracyjny wygłoszony w College de France 2 grudnia 1970*, tłum. M. Kozłowski, Gdańsk.
- Garfinkel H., 1967, *Studium In Ethnomethodology*, New York.
- Grucza S., 2005, *Lingwistyczne badania nad dialogiem w Niemczech*, „Orbis linguarum” 28, s. 343–350.
- Grzmil-Tylutki H., 2007, *Gatunek w świetle francuskiej teorii dyskursu*, Kraków.
- Jäger S., 2001, *Kritische Diskursanalyse. Eine Einführung*, Duisburg.
- Jung M., 1994, *Öffentlichkeit und Sprachwandel. Zur Geschichte des Diskurses über die Atomenergie*, Opladen.
- Lisowska-Magdziarz M., 2006, *Analiza tekstu w dyskursie medialnym. Przewodnik dla studentów*, Kraków.
- Niehr Th., 1993, *Schlagwörter im politisch-kulturellen Kontext. Zum öffentlichen Diskurs in der BRD von 1966 bis 1974*, Wiesbaden.
- Niehr Th., 2004, *Der Streit um Migration in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Eine vergleichende diskursgeschichtliche Untersuchung*, Heidelberg.
- Serale J.R., 1971, *Sprechakte*, Frankfurt am Main.
- Warnke I.H., 2007, *Diskurslinguistik nach Foucault Theorie und Gegenstände*, Berlin, New York.
- Warnke I.H., 2009, *Die sprachliche Konstituierung von geteiltem Wissen in Diskursen. – Wissen durch Sprache. Theorie, Praxis und Erkenntnisinteresse des Forschungsnetzwerks „Sprache und Wissen”*, F. Ekkehard, M. Müller, eds., Berlin, New York, s. 113-140.
- Warnke I.H., Spitzmüller, J., 2008, *Methoden und Methodologie der Diskurslinguistik. Grundlagen und Verfahren einer Sprachwissenschaft jenseits textueller Grenzen. – Methoden der Diskurslinguistik. Sprachwissenschaftliche Zugänge zur transtextuellen Ebene*, I.H. Warnke, J. Spitzmüller, edd., Berlin, New York, s. 3–54.
- Warnke I.H., Spitzmüller, J., 2009, *Wielopoziomowa lingwistyczna analiza dyskursu, „Tekst i dyskurs – text und diskurs” 2*, s. 123-147.
- Wengeler M., 2003, *Topos und Diskurs. Begründung einer argumentationsanalytischen Methode und ihre Anwendung auf den Migrationsdiskurs (1960–1985)*, Tübingen.
- Witosz B., 2005, *Genologia lingwistyczna. Zarys problematyki*, Katowice.
- Witosz B., 2009, *Tekst a/i dyskurs w perspektywie polskiej tradycji badań nad tekstem. – Lingwistyka tekstu w Polsce i w Niemczech. Pojęcia, problemy, perspektywy*, red. Z. Bilut-Homplewicz, W. Czachur, M. Smykała, Wrocław, s. 69-80.
- Wojtak M., 2004, *Gatunki prasowe*, Lublin.
- Ziem A., 2008, *Frames und sprachliches Wissen: Kognitive Aspekte der semantischen Kompetenz*, Berlin–New York.